

Маслійчук В.
Іван Мазепа і Слобідська Україна. –
Х.: Харківський приватний музей
міської садиби, 2014. – 152 с.

Дослідження контексту відносин гетьманського уряду І.Мазепи зі Слобідською Україною – надзвичайно актуальна тема української історіографії ранньомодерного часу, котрій приділялося явно замало уваги. Хоча багато дослідників у своїх працях наводили окремі відомості про гетьмансько-слобідське прикордоння, книжка Володимира Маслійчука, за нашим спостереженням, є першою монографією з цієї теми. Однак цінне тут не лише це, але й спроба запропонувати альтернативу як традиційній національній, так і радянській історіографії, присвяченій добі І.Мазепи. Автор свідомо артикулював це у вступі (с.12):

«Насправді в нашій роботі діяльності гетьмана як такої мало, автор прагне уникати багатьох поширених оцінок. Ця робота не зовсім про відомого гетьмана, а радше про контекст. Основною тезою для дослідження, що, однак, може бути спростована, є значення освоєнь – як зовнішніх (переселення та колонізація територій), так і внутрішніх (трансфер і осмислення інакших ідей, понять, спроби експериментів та реформ) – для української історії, значення історії прикордоння з постійними конфліктами і порозуміннями, а також важливість того, що нині важко оминати, – студій над пам'яттю про Мазепу та над пов'язаними з нею все тими ж конфліктами і порозуміннями».

Із цього уривку стає зрозумілим, що В.Маслійчук ставить перед собою складне завдання дослідити освоєння як у контексті території, так і в інтелектуальній площині. Вивчення колонізації широко використовувалося та використовується в історіографії. При студіюванні української ранньомодерної історії важливою стала концепція фронтиру, сформульована американським істориком Ф.Тернером у 1890-х рр., котра набула цікавих модифікацій у сучасній вітчизняній історіографії¹. Освоєння як предмет спеціального історичного дослідження в інтелектуальній сфері – надзвичайно актуальне для сучасної західної історичної науки, проте не набуло особливого розвитку в українській історіографії раннього нового часу². Усе це свідчить, що В.Маслійчук узявся за новатор-

¹ Див., напр.: *Леп'яко С.* Великий кордон як фактор формування українського козацтва (XVI ст.). – Запоріжжя, 2001. – 50 с.; *Брехуненко В.* Типологія Степового Кордону Європи і перспектива дослідження історії східноєвропейських козацтв // *Україна в Центрально-Східній Європі.* – Вип.6. – К., 2006. – С.453–486.

² Приміром, див. інформацію про міжнародний колоквиум у Парижі «Пітр Великий и европейский интеллектуальный мир: контекст, коммуникационные сети, распространение и

ську та надзвичайно важку справу, яка заслуговує на детальний аналіз. У цій рецензії особливу увагу звернуто на дві теми книги: 1) модернізація і традиція; 2) «третє» освоєння мазепинської тематики у сучасній історичній пам'яті.

У розділі з інтригуючою й багатообіцяючою назвою «Реформи Петра Першого (Загрози традиції та консервативний опір: слобідські полки і Гетьманщина)» на шести сторінках не так багато можна дізнатися про перетворення російського царя стосовно двох українських автономій та про консервативний опір їхніх еліт (с.63–68). Приміром, автор пише (с.63):

«Доба Петра I заклала в підмурок Російської імперії вагомий конфлікт модернізації (вестернізації) і традиції. Саме загрозою для традиції можна пояснити вчинок Івана Мазепи – загрозою втратити старі набутки, політичні вольності, змінити помісне військо на регулярне. Ця загроза була очевидною і ще тривалий час слугуватиме подразником для консервативних козацьких формувань. Гетьман Мазепа був великим прихильником нововведень Петра I на початку діяльності царя, про що є чимало свідчень».

Зрозуміло, що дослідник бачить інтерпретацію російсько-українських взаємин крізь призму конфлікту «старизни» та «новизни». В.Маслійчук належить до невеликого кола вітчизняних істориків, які велику увагу приділяють конфлікту *традиції* та *модернізації* в український ранньомодерний час. Із праць харківського дослідника видно, що він зазнав впливу російського історика А.Каменського³. Саме використання теоретичних здобутків концепцій модернізації та ретельне опрацювання виданих й архівних джерел дало можливість В.Маслійчуку оригінально висвітлити низку сюжетів з історії Слобожанщини⁴. Із рецензованої та інших праць автора можна зробити висновок, що для нього традиція й модернізація – однозначно різнополюсні явища⁵. Чи є ця модель найпродуктивнішою з відомих на сьогоднішній день варіацій теорії модернізації?

Якщо звернутися до історії використання концепцій модернізації в останні десятиліття польськими, російськими та українськими істориками, то побачимо

использование знаний / Pierre Le Grand et l'Europe intellectuelle: contexte, réseaux, circulations, réalisations», котрий відбувся 28–29 березня 2013 р. [Електронний ресурс]: http://intellectual-history.blogspot.com/2012/04/blog-post_05.html

³ Див.: Маслійчук В. Історія України на сторінках науково-популярної книжки з російської історії (Каменский А. Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация. – Москва, 1999. – 326 с.) // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Т.10. – Х., 2004. – С.333–347.

⁴ Див., напр.: Маслійчук В. Радикальна реформа і старий звичай (Князь Олексій Шаховський та реформування слобідських полків 1733–1735 рр.) // Його ж. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Х., 2007. – С.105–140; Його ж. Модернізація та традиція // Там само. – С.76–156.

⁵ Характерна цитата:

«Тема “модернізації” України XVIII ст., здається, не зовсім приємна для вітчизняних істориків. Хоч саме погляд під кутом зору конфлікту традицій та новацій може підштовхнути дослідників минулого до нових важливих відкриттів. [...] Модернізаційні процеси розпочалися в XV–XVI ст. Власне кажучи, увесь цей ранньомодерний час позначений у європейському контексті боротьбою модернізації та традиції (Реформація – контрреформація, скасування особистої залежності селянина – запровадження кріпосного права на сході Європи, абсолютизм – революція тощо)»

(див.: Маслійчук В. Радикальна реформа і старий звичай... – С.109–110).

переконливу тенденцію до розрізнення модернізації як явища у Центрально-Східній Європі на радикальну та помірковану форми. Із кінця 1980-х та впродовж 1990-х рр. ці концепції було вдало апробовано на сюжетах ранньомодерного польського, російського й українського минулого тими фахівцями, які добре знали англomовну літературу. У польській історіографії показовим дослідженням стала праця А.Камінського, котра була задумана в Польщі, однак написана у Сполучених Штатах Америки, де зазнала впливу концепцій модернізації. Тут розглянуто широкий спектр відносин між Річчю Посполитою та російською державою в 1686–1697 рр. Діяльність Олексія Михайловича А.Камінський трактує як помірковані, а Петра Олексійовича – радикальні реформи⁶. Іншим прикладом впливу концепцій модернізації на польську історіографію раннього нового часу може слугувати збірник, присвячений структурам влади «в умовах запізнення»⁷. Показовою книгою в російській історіографії, написаною в рамках модернізаційних концепцій, стала праця А.Каменського, уперше видана англійською мовою⁸. Російськомовний варіант, що з'явився двома роками пізніше, справив вплив щодо бачення XVIII ст. не тільки на російських, але й деяких українських істориків⁹. У розумінні модернізації Російської імперії дослідник ще чіткіше розрізнив помірковану та радикальну форми:

«Усі реформи, здійснені впродовж століття першими Романовими, від царя Михайла до його внучки царівни Софії, мали доволі поміркований характер. [...] Реформи в армії (а поряд із цим здійснювалися й спроби будівництва флоту) мали, фактично, модернізаційний характер, однак вони були, як показали невдачі російської армії у війні за Смоленськ 1632–1633 рр. та у війнах із Польщею і Швецією 1654–1666 рр., недостатніми. [...] Актуальною потребою держави стало створення повноцінної та добре оснащеної регулярної армії. Однак для цього необхідна була радикальна реформа всього, що належало до “государевої служби”, організації торгівлі та виробництва й, відповідно, зміна соціальної структури суспільства»¹⁰.

⁶ Див.: *Kamiński A.* Republic vs. Autocracy: Poland-Lithuania and Russia, 1686–1697. – Cambridge, 1993. – P.6.

⁷ Див.: *Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia: Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych /* Red. M.Dugo, S.Gawlas, H.Grala. – Warszawa, 1999. – 219 s.

⁸ *Kamenskii A.* The Russian Empire in the Eighteenth Century: Searching for a Place in the World / Transl. and ed. by D.Griffiths. – New York, 1997. – 256 p.

⁹ Див., напр.: *Нефёдов С.* Демографически-структурный анализ социально-экономической истории России: Конец XV – начало XX в. – Екатеринбург, 2005. – 540 с.; *Кондаков И.* «Порядок» vs «хаос»: Пётр I в интеллектуальной истории России // Пётр Великий / Сост. и ред. Е.Анисимов. – Москва, 2007. – С.9–33. У російській історіографії існує обширна література, в якій дотично розглядається модернізація раннього нового часу (див.: *Поляков Л.* Методология исследования российской модернизации // Полис. – 1997. – №2. – С.39–51; Опыт российских модернизаций XVIII–XX в. – Москва, 2000. – 244 с.; *Побережников И.В.* Модернизация: теоретические и методологические проблемы // Экономическая история: Обозрение / Под ред. Л.И.Бородкина. – Вып.7. – Москва, 2001. – С.163–173; *Ким О.* Современная теория модернизации о раннем Новом времени в Московской Руси // Электронный научно-образовательный журнал «История». – Вып.2 (10). – Медиєвистика: новые подходы к периодизации. – Ч.П. – 2012. – С.116–133). Огляд російської історіографії на цю тему див.: *Головко В.* Російська модернізація: історіографія 2000-х рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.12. – К., 2004. – С.3–20. Стосовно української історіографії див. уже зазначені праці В.Маслійчука та дисертацію В.Яценка (*Яценко В.* Інтеграція українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2007. – 231 с

¹⁰ Див.: *Каменский А.* Российская империя в XVIII веке... – С.47, 44.

В українській історіографії прикладом успішного використання концепції модернізації при вивченні раннього нового часу стала студія канадського історика українського походження З.Когута, присвячена російському централізму та українській автономії¹¹. Цю працю було написано на основі дисертаційного дослідження, що проводилося 1971–1975 рр. під впливом модернізаційних концепцій. Тут висвітлено інтеграцію установ і спільноти Гетьманщини до імперської адміністрації та суспільства в 1760–1830-х рр. З.Когут звернув увагу на поміркований характер модернізації у країнах «шляхетської демократії» та важливу роль у них корпоративних інституцій:

«Соціальні організми – стани, цехи, муніципалії – у багатьох випадках були знаряддям, через які держава мала можливість дістатися до ширших верств населення і прищеплювати сучасний спосіб життя, що вимагало повчання і керування цими соціумами без підризу їх основ [...] держава не була єдиним знаряддям модернізації, але як проводир заохочувала діяльність корпоративних установ і приватних осіб»¹².

Хоча В.Маслійчук добре обізнаний з історіографією, усе-таки він у своїй книзі не розглядає гетьмансько-слобідське пограниччя в контексті поміркованої модернізації. Видається, це не зовсім вірно. Носіями модернізації на сході географічної Європи впродовж часу, що нас цікавить, стали монарші двори й адміністрації абсолютистських держав, котрі досягли значніших результатів, ніж країни «шляхетської демократії», які модернізувалися набагато повільніше. На тлі радикальних модернізацій (реформи російських монархів Петра I та Катерини II чи прусського короля Фрідріха II) самостійні зусилля еліт спільнот «шляхетської демократії» щодо впровадження перетворень були малопомітними. Образно кажучи, радикальну модернізацію відстоювала держава, а помірковану – суспільство. Обидві форми мали свої плюси й мінуси. Хоча радикальна модернізація на кінець XVIII ст. перемогла на всьому просторі Східноєвропейської рівнини, вона мала контрверсійний характер. У Російській імперії багато справді прогресивних проєктів було не реалізовано саме через їх радикальність, для еволюційних змін не знайшлося сприятливого ґрунту, а низка реформ перетворилася на наслідування далеко не найкращих традицій абсолютистської Московії¹³. Якщо розглянути життя конкретних людей, то впродовж більшої частини XVIII ст. у Гетьманщині й Речі Посполитій багатьом із них за низкою критеріїв жилося не гірше, а навіть краще, ніж мешканцям Російської імперії, уряд якої проводив радикальну модернізацію. Масові втечі селян із Росії до Речі Посполитої та Гетьманщини є лише одним із фактів, що підтверджує це твердження¹⁴.

¹¹ Kohut Z.E. Russian centralism and Ukrainian autonomy: Imperial absorption of the Hetmanate: 1760s–1830s. – Cambridge, 1988. – 363 p.

¹² Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К., 1996. – С.30.

¹³ Ключевский В. Сочинения в 8 т. – Т.4. – Москва, 1958. – С.117–133, 143–146, 160–161, 325–329; Богданов А. Взгляд современного историка // *Его же*. Царевна Софья и Пётр: Драма Софии. – Москва, 2008. – С.10–71.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.57. – Арк.18–49; Спр.1514. – Арк.1–3; Джиджора І. Матеріали московського «Архива министерства юстиции» до історії Гетьманщини // *Його ж*. Україна в першій половині XVIII в.: Розвідки і замітки. – К., 1930. – С.129–130; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К.; Л.; Париж; Торонто, 2001. – С.113.

В історії сусідньої з Російською імперією та Гетьманщиною Речі Посполитої за королів Августа II та Августа III не відбулося радикальних модернізаційних реформ, водночас у середовищі інтелектуальної й політичної еліти (та навіть на рівні деяких державних інституцій) проходили поступові зміни. Польські історики до модернізації відносять такі явища, як зацікавлення морем, зокрема розвиток малярства – мариністики¹⁵, запровадження системи міністерств¹⁶, збільшення армії¹⁷, реформування Сейму¹⁸ та фінансів¹⁹ тощо. Більшість безперечно сміливих проектів у Речі Посполитій (як і в Гетьманщині) залишилися на папері. Важливо, що деякі з них в обох випадках було тісно пов'язано з традицією – «старизною»²⁰.

У часи І.Мазепи також сталося багато поміркованих змін. Скажімо, аналіз бойових дій у ході війни російської держави з Османською імперією свідчить, що помірне освоєння різних військових стратегій і практик було часто ефективнішим за радикальне запозичення суто західного досвіду. Приблизно в той час, коли російська армія, яка майже наполовину складалася з полків «нового строю», безуспішно намагалася штурмувати Азов, «старе» російське й українське військо (близько 100 тис. чол.) під командуванням Б.Шереметева та І.Мазепи захопило дніпровські фортеці Казикермен, Мустріткермен, Мубеукермен та Ісламкермен, котрі знаходилися приблизно на відстані 70 км від сучасного Херсона²¹. Укріплення Мустріткермена на острові Тавань²² перетворили у військово-морську базу, з якої можна було розгортати дії у Дніпровському лимані. Відтоді для повноцінного виходу у Чорне море потрібно було лише оволодіти Очаковом та Кінбурном.

Азовською перемогою 1696 р. росіяни певною мірою також завдячували 15-тисячному війську, високі бойові риси якого на кінець XVII ст. пояснювалися запозиченням елементів річпосполитської й османської військових тактик²³. Якщо артилерійський обстріл фортеці (за допомогою іноземних спеціалістів) та азовська флотилія заклали основні передумови взяття османського форпосту на Дону, то безпосередніми причинами перемоги стало підведення козаками валу казикерменським способом і захоплення ключового бастіону²⁴. Хід подальших воєнних дій засвідчив, що у сфері розвитку стратегічно важливих комунікацій та будівництва флоту на Чорному морі позиція І.Мазепи видавалася раціональнішою й ефективнішою, ніж царя-реформатора²⁵.

¹⁵ Kurek J. U schyłku panowania Augusta II Sasa. – Katowice, 2003. – S.32.

¹⁶ Wyszomirska M. Między obroną wolności a naprawą państwa: Rzeczpospolita jako przedmiot polemik politycznych w dobie panowania Augusta III (1734–1763). – Warszawa, 2010. – S.55.

¹⁷ Ibid. – S.129–130, 224; Archiwum Główne Akt Dawnych. – Księgi Spraw Publicznych (Kancerskie). – Ks.4. – S.394.

¹⁸ Ibid. – S.162, 224.

¹⁹ Perławowski A. Jan Jerzy Przebendowski jako podskarbi wielki korony (1703–1729). – Kraków, 2004. – S.216–236; Wyszomirska M. Między obroną wolności a naprawą państwa... – S.224.

²⁰ Стосовно Речі Посполитої див.: Wyszomirska M. Między obroną wolności a naprawą państwa... – S.121, 153, 162, 172–173 та ін.

²¹ Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. – Дніпропетровськ, 2003. – С.384–386.

²² Станіславський В. Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією (за даними неопублікованих епістолярій гетьмана Івана Мазепи за 1695–1696 рр.) // Україна в Центральній-Східній Європі. – Вип.7. – К., 2007. – С.581.

²³ Солов'єв С. История России с древнейших времён. – Кн.7. – Т.13/14. – Москва, 1962. – С.533.

²⁴ Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. – С.393.

²⁵ Приміром, на середину 1690-х рр. для відсічі татарським вторгненням використовувалася стара система комунікації, за якою російські війська підходили до південного кордону Гетьманщини лише

Власне В.Маслійчук сам розуміє, що традиція в Гетьманщині не була «статичною». Зокрема він наводить цікавий гетьманський проект колонізації на південному рубежі Гетьманщини (с.52):

«Нещодавно опубліковані Татяною Таїровою-Яковлевою “Московські статті” – угода гетьмана Івана Мазепи з московським урядом 20 вересня 1689 р. – взагалі свідчать про широкий колонізаційний проект гетьманської адміністрації. Поряд із запрошенням заселити Новобогородицьк російськими військовими йшлося про дозвіл поселити тисячу “малоросійських родин” на слободах поблизу Новобогородицька. Створювався новий великий простір для колонізації, не цілком вдалої, з огляду на пізніші події»²⁶.

Також дослідник, який багато років займається Слобожанщиною (а тому його думка дуже цінна), сам же дійшов висновку, що з погляду ефективності радикальні реформи царського уряду тут були сумнівними (с.65). Тож, на нашу думку, розгляд освоєння досвіду та території за часів І.Мазепи на гетьмансько-слобідському прикордонні більш продуктивний у межах концепцій поміркованої й радикальної модернізації, ніж у рамках дихотомічної схеми традиція vs. модернізація²⁷.

Сподіваємося, що цей невеликий екскурс у трьохсотрічне минуле переконає, що розрізнення модернізації у Центральній та Східній Європі на радикальну й помірковану форми – доцільне та перспективне. На нашу думку, це розв’язує декілька проблем: 1) стає зрозумілішою як радикальна модернізація, що її форсували абсолютистські уряди, так і поміркована, котрої домагалися еліти країн «шляхетської демократії» (і навіть частина нобілітету абсолютистських держав); 2) цікавою проблемою центрально-східноєвропейської історії постає конфлікт радикальної та поміркованої модернізації; 3) можливість глибшого розуміння традиції, що змінювалася.

Хоча В.Маслійчук наголошує, що хоче представити дві форми освоєння на гетьмансько-слобідському прикордонні – території та ідей, він також вдало пише

після царського указу (тобто після того, як татари з ясиром та здобиччю поверталися у свої землі). І.Мазепа запропонував швидку систему реагування – гетьманські та російські війська виступали проти татар, як тільки їх фіксувала добре налагоджена українська розвідка (див.: *Станіславський В.* Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією... – С.591). Також І.Мазепа написав російському цареві, що для успішних дій дніпровської флотилії необхідно будувати судна за прикладом турецьких і навіть відправив у Малоросійський приказ спеціаліста, який умів їх будувати. Ця пропозиція залишилася без відповіді (див.: *Його ж.* Дніпровські походи 1697–1698 рр. в недрукованих листах Івана Мазепи до Петра І // *Україна в Центральній-Східній Європі.* – Вип.6. – К., 2006. – С.502–503). Підтвердженням недостатньої реформованості управління російської армії у ході дніпровських походів (і краще керівництво українською) став яскравий випадок уже по їх завершенню. У листі до царя від 1 листопада 1700 р. І.Мазепа писав, що 6-тисячне військо гетьманського реґіменту, яке мало йти разом із російськими до Тавані та Казикермена, прибуло під Переволочну 7 серпня, де чекало на останніх 12 тижнів (див.: *Його ж.* Завершення війни з Османською імперією та вступ Війська Запорозького у протистояння з Швецією в недрукованих листах Івана Мазепи за 1699–1700 роки // Там само. – Вип.7. – С.271).

²⁶ Слід зауважити, що копію документа з Інституту рукопису НБУ імені В.Вернадського, про яку тут ідеться, було опубліковано до виходу у світ праці Т.Таїрової-Яковлевої (див.: *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах* / Упор. С.Павленко. – К., 2007. – С.254–259).

²⁷ Наші попередні погляди щодо перспективи вивчення поміркованої модернізації Гетьманщини див.: *Кононенко В.* Політико-правові витоки «Договорів та постанов» 1710 р. // *Україна в Центральній-Східній Європі.* – Вип.12/13. – К., 2013. – С.298–299; *Його ж.* [Рец.]. Katarzyna Kuras. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryjskiego w czasach saskich. – Kraków: Towarzystwo Wydawnicze «Historia Jagellonica», 2010. – 365 s. // *Соціум.* – Вип.10. – К., 2013. – С.294–295.

і про третє. Мається на увазі *сучасне засвоєння «мазепинської тематики»* на території Слобожанщини. На нашу думку, останній розділ його праці – «Незабутній Мазепа (Як суспільства пригадують і вигадують)», в якому про це йдеться, – один із найкращих сюжетів. Автор вдало відзначає характерні амбівалентні риси такого освоєння (с.114): «Коломацька селищна рада прийняла постанову про надання дозволу на виготовлення проекту відведення земельної ділянки для будівництва та розміщення *пам'ятника гетьману Мазепі у селищі Коломак по вулиці Леніна* (курсив наш – В.К.)». В.Маслійчук звертає увагу на освоєння пам'яті про І.Мазепу та його добу як на потенційний економічний (туристичний) ресурс. Приміром, дослідник так представляє місце обрання гетьмана (с.112):

«Районний центр Харківської області Коломак, селище міського типу, носить назву однойменної річки. [...] Саме на Коломаку Івана Мазепу в 1687 р. було проголошено гетьманом. Ця символіка дуже важлива для одного з найзахідніших (і найменших) районів Харківщини, де національні почуття досить вагомі. [...] Район досить депресивний економічно [...] Створення місця пам'яті про Мазепу і бодай примітивної туристичної інфраструктури могли б посприяти розвитку соціально-економічної сфери поза політичними конотаціями».

За нашими попередніми спостереженнями (досвід використання постатей П.Орлика та І.Богуну в розвитку історичного туризму), наукове осмислення персонажів ранньомодерного періоду в контексті залучення історичних артефактів до розбудови туристичної інфраструктури, на жаль, не знайшло належної уваги ані серед істориків, ані серед потенційно зацікавлених служб. Натомість перспективи історичного туризму в нашій країні вражаючі, адже в нас тільки понад 140 тис. пам'яток історії та культури, котрі охороняються державою²⁸. Як показує історичний досвід, економічні вигоди від туризму призводили до деполітизації й «туристичного споживання» ще більш контрверсійні тематики, аніж «мазепинська».

Високо оцінюючи розділ про освоєння історичної пам'яті, його не слід ідеалізувати хоча б тому, що деякі сюжети стали б цікавішими за умови глибшого дослідження. Приміром, розглядаючи баталії за пам'ять про Полтаву, В.Маслійчук звертає увагу на цікавий факт, що до трьохсотріччя битви між Карлом XII (та І.Мазепою) й Петром I (та І.Скоропадським) лише у Харкові вийшло 2 книжки з «радянським» прочитанням цієї події та 1 – з «українським національним». Утім дослідник так і не проаналізував змісту такого прочитання минулого²⁹.

І насамкінець слід відзначити, що при ретельному опрацюванні книги можна натрапити на деякі огріхи (термінологічні неузгодженості, кілька сюжетів, котрі вже багато разів використовувалися в попередніх розвідках автора та вносять мало нового в розуміння теми праці, стилістично невдалі речення тощо), однак вони не впливають на загальну високу наукову оцінку дослідження В.Маслійчука.

В.П.Кононенко (Київ)

²⁸ [Електронний ресурс]: https://uk.wikipedia.org/wiki/Туризм_в_Україні

²⁹ Див., напр.: *Духопельников В.* 300 лет Полтавской битвы: Как это было? – Х., 2009. – 32 с. Цікаво, що автор цієї невеличкої брошури з багатообіцяючою назвою ще в 1979 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Діяльність Рад Харківщини у відновлювальний період 1921–1925 рр.» та абсолютно невідомий своїми дослідженнями з періоду XVIII ст.